

Силабус навчальної дисципліни

**«ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ
ТА БІОАРХЕОЛОГІЯ
УКРАЇНИ»**

Галузь знань:	03 - гуманітарні науки.
Спеціальність:	032 — історія та археологія.
Рівень вищої освіти:	третій (освітньо-науковий/освітньо-творчий) рівень.
Освітня кваліфікація:	Доктор філософії.
Форма навчання:	стаціонарна/заочна.
Розробник:	к.і.н., доцент – Інна ПОТЄХІНА.
Кількість кредитів ЄКТС:	3.
Програма навчання:	12 тижнів
Мова викладання:	українська.
Форма оцінювання:	залік.

Обсяг – 90 годин

лекцій 16 годин

семінарів 14 годин

самостійної роботи 60 годин

Київ - 2022

ЗМІСТ

I. Структура дисципліни.

I.1. Анотація дисципліни.

II. Організація навчання.

II.1. Календарно-тематичний план.

II.2. Тематичний план.

II.3. Література для вивчення дисципліни.

II.4. Технічні вимоги для вивчення дисципліни.

III. Форми та методи контролю.

III.1. Результати навчання, методи викладання і форми оцінювання.

III.2. Умови визначення навчального рейтингу дисципліни.

III.3. Критерії оцінювання знань і вмінь з дисципліни.

III.4. Порядок перерахунку показників нормативної 100-бальної університетської шкали оцінювання в національну 4-бальну шкалу та шкалу ECTS.

IV. Політика доброчесності.

I. СТРУКТУРА ДИСЦИПЛІНИ

I.1. Анотація дисципліни.

Курс «Історична антропологія та біоархеологія України» відповідає навчальному плану підготовки аспірантів ІА НАН України. Програма підпорядкована меті опанування слухачами курсу знаннями з однієї з базових дисциплін первісної та давньої історії України, а також навичками з всебічної фахової підготовки археолога. Розрахований на аспірантів першого року навчання зі спеціальності 032 — історія та археологія за освітньо-науковою програмою «Доктор філософії в області археології та антропології».

Курс передбачає знайомство з основами антропологічних знань та епохальною динамікою антропологічного складу людності українських земель від найдавніших часів до сьогодення. Розглядаються дані антропології, які дозволяють визначити ступінь морфологічної спорідненості людських колективів, з'ясувати шляхи давніх міграцій, висвітлити роль корінних і прийшлих груп у формуванні антропологічного складу давніх культур, визначити ступінь адаптації популяцій до природних і соціальних факторів.

Актуальність курсу. У курсі висвітлюються ключові проблеми історичної антропології, знайомство з якими необхідне майбутнім фахівцям-археологам. Особлива увага приділяється новим напрямкам і методам досліджень історичної антропології і біоархеології, що застосовуються під час вивчення кісткових решток людей з давніх поховань, а також результатам палеоантропологічних, палеодемографічних та палеогенетичних реконструкцій. У курсі подаються сучасні уявлення про час і шляхи первісного заселення людиною теренів України, епохальну динаміку антропологічних і демографічних характеристик населення України від доби палеоліту до сучасності, що сприяє висвітленню ключових питань етногенезу українського народу.

Мета і завдання курсу полягають в опануванні аспірантами спеціальними знаннями з класичної історичної антропології, а також з новітніх напрямків біоархеологічних досліджень давнього населення; ознайомленні з епохальною динамікою фізичного типу людини та антропологічним різноманіттям на території України впродовж історичних епох, походженням і ключовими етапами формування антропологічного складу населення території України від її первісного заселення до консолідації антропологічного типу українського народу. Особлива увага приділяється міждисциплінарному аналітичному підходу до вивчення джерелознавчої бази та навичкам критичного аналізу наукових концепцій, чому сприяє вивчення дисципліни.

Міждисциплінарна координація: археологія, етнічна антропологія, фізична антропологія, етнографія, демографія, археогенетика, медицина.

II. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ

I.1. Календарно-тематичний план.

Теми	заняття	Дата
ТЕМА 1. ЗАГАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО АНТРОПОЛОГІЮ. АНТРОПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ	Лекція 1	Січень
ТЕМА 2. ІСТОРІЯ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ	Лекція 2	Січень
ТЕМА 3. ДЖЕРЕЛА, НАПРЯМИ І МЕТОДИ ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ ТА БІОАРХЕОЛОГІЧНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ	Лекція 3	Січень
ТЕМА 4. НАЙДАВНІША ЛЮДНІСТЬ УКРАЇНИ ЗА ДАНИМИ АНТРОПОЛОГІЇ	Лекція 4	Лютий
ТЕМА 5. ЛЮДНІСТЬ ДОБИ НЕОЛІТУ ТА РАНЬОГО ЕНЕОЛІТУ У СВІТЛІ АНТРОПОЛОГІЇ ТА АРХЕОГЕНЕТИКИ	Лекція 5	лютий
ТЕМА 6. НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ЕПОХИ БРОНЗИ ТА ЗАЛІЗА	Лекція 6	Лютий
ТЕМА 7. РАННЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЗА ДАНИМИ АНТРОПОЛОГІЇ	Лекція 7	Березень
ТЕМА 8. НАСЕЛЕННЯ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	Лекція 8	Березень
Загальні уявлення про антропологію. Історія антропологічних знань в Україні та світі.	Семінар 1	Березень
Джерельна база історичної антропології, напрями і методи палеоантропологічних досліджень.	Семінар 2	Березень
Будова скелету людини, визначення статі та віку.	Семінар 3	Квітень
Давнє населення України за даними антропології.	Семінар 4	Квітень
Кіммерійці, скіфи та сармати у світлі антропологічних даних. Антропологічний склад населення черняхівської та салтівської культур.	Семінар 5	Квітень
Етнічна історія населення Русі-України за даними антропології. Антропологічний	Семінар 6-7	Квітень

склад українського народу.		
Написання дослідницької роботи	самостійна робота	січень-квітень
Залік		кінець квітня

II.2. Тематичний план.

№ з/п	Теми занять	Кількість Годин
Лекція 1	ТЕМА 1. ЗАГАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО АНТРОПОЛОГІЮ. АНТРОПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ Антропология – наука на стику біологічних і гуманітарних дисциплін. Місце антропології в системі наукових знань, її зв'язок з іншими дисциплінами. Антропология як наука про мінливість фізичного типу людини у часі та просторі. Основні розділи класичної антропології. Палеоантропологічний аналіз і біоархеологічні реконструкції як складові історичної антропології.	2 год.
Лекція 2	ТЕМА 2. ІСТОРІЯ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ Зародження антропологічних знань. Антропология в античний час та добу середньовіччя. Розвиток анатомічних та антропологічних знань в епоху Відродження та у Новий час. Виникнення європейських антропологічних товариств та їх роль у формуванні науки. Антропология України XIX – початку XX ст. Відродження і розвиток української антропології після Другої світової війни. Сучасний стан історичної антропології та біоархеології в Україні та світі.	2 год.
Лекція 3	ТЕМА 3. ДЖЕРЕЛА, НАПРЯМИ І МЕТОДИ ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ ТА БІОАРХЕОЛОГІЧНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ Правові засади та етичні аспекти досліджень палеоантропологічних матеріалів. Ключові методики збору, первинного опрацювання, транспортування та зберігання людських кісткових решток з давніх поховань. Морфология черепа і посткраніального скелету людини. Статеві-вікові визначення за скелетними рештками як основа палеодемографічних реконструкцій. Краніология, краніометрія та краніоскопія. Графічна і пластична реконструкція за черепом. Одонтология: одонтометрія, одонтоскопія. Остеология, остеометрія, визначення прижиттєвого зросту, пропорцій тіла та фізичних навантажень. Археогенетичні і палеодіетні реконструкції на основі аналізів давньої ДНК та стабільних ізотопів. Маркери фізіологічного стресу та палеопатології як джерело реконструкцій способу життя та стану здоров'я давнього населення.	2 год.
Лекція 4	ТЕМА 4. НАЙДАВНІША ЛЮДНІСТЬ УКРАЇНИ ЗА ДАНИМИ АНТРОПОЛОГІЇ Витоки первісних міграцій на територію України в світлі антропологічних даних. Архантропи. Неандертальці Криму. Людність верхнього палеоліту. Мезолітичне населення Північного Причорномор'я: антропологічний склад, генетична структура, харчові стратегії, палеодемографічні дані.	2 год.

Лекція 5	ТЕМА 5. ЛЮДНІСТЬ ДОБИ НЕОЛІТУ ТА РАННЬОГО ЕНЕОЛІТУ У СВІТЛІ АНТРОПОЛОГІЇ ТА АРХЕОГЕНЕТИКИ Неолітичне населення Північного Причорномор'я за матеріалами могильників Маріупільського типу: антропологічний склад, генетична тяглість, палеодемографія, палеодіета. Антропологічний поліморфізм людності в епоху енеоліту. Племена середньостогівської, новоданилівської, кемі-обінської, трипільської та усатівської культур за даними антропології та археогенетики.	2 год.
Лекція 6	ТЕМА 6. НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ЕПОХИ БРОНЗИ ТА ЗАЛІЗА Населення ямної культури за даними антропології та археогенетики. Антропологічний склад носіїв катакомбної та зрубної культур. Племена культур кулястих амфор та Ноа. Фізичний тип носіїв культур шнурової кераміки. Населення скіфського часу за даними антропології. Антропологія сарматських племен. Античні міста території України у світлі антропологічних досліджень.	2 год.
Лекція 7	ТЕМА 7. РАННЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЗА ДАНИМИ АНТРОПОЛОГІЇ Антропологічна характеристика населення черняхівської культури. Роль готського, скіфського, сарматського та слов'янського компонентів у формуванні морфологічних особливостей черняхівських племен. Антропологічний склад населення салтівської культури. Взаємостосунки протоболгар, аланів та східних слов'ян у світлі антропології.	2 год.
Лекція 8	ТЕМА 8. НАСЕЛЕННЯ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ТА ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ Морфологічні варіанти нащадків літописних східнослов'янських племен території України-Руси. Роль балтського, іранського, тюркського та норманського компонентів у формуванні антропологічних особливостей давньоруської людності. Давньоруське місто і село - соціальна різниця фізичного типу населення. Особливості фізичного типу населення доби пізнього середньовіччя. Генетичні витоки українців і місце українців в системі антропологічних типів Європи. Антропологічні зони України.	2 год.
Семінар 1	Загальні уявлення про антропологію. Історія антропологічних знань в Україні та світі 1. Антропологія – наука про мінливість фізичного типу людини в просторі і часі. Основні розділи класичної антропології. 2. Антропологічні дані як джерело історичної інформації. 3. Основні етапи формування антропології як науки. 4. Історія розвитку і сучасний стан антропології в Україні. Основна література: Сегеда С.П. Антропологія.- К., 2001. Сегеда С.П. Антропологія. – К., 2009. Потехіна, І. Д. 2015. Відділ біоархеології. В: Інститут археології Національної Академії Наук України, 1918—2014. Київ, с. 223—233.	2 год.
Семінар 2	Джерельна база історичної антропології, напрями і методи палеоантропологічних досліджень 1. Джерела історичної антропології.	2 год.

	2. Напрями і методики палеоантропологічних досліджень (краніологія, остеологія, одонтологія, палеодемографія, палеопатологія, аналіз ДНК та стабільних ізотопів, статистичні методи). 3. Методичні засади польової антропології. Розчистка, збір, транспортування і зберігання кісткових решток із стародавніх поховань. Основна література: Сегеда С.П. Антропологія.- К., 2001, 2009. Козак О. Д., Потехіна І.Д., Слободян Т. І., Гупало В. Д. 2019. Методичні рекомендації з польової антропології. Львів: «Простір-М», НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 108 с. Acsádi G., Nemeskéri J. History of Human Life Span and Mortality. - Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970. Потехіна, І. Д. 2016. Дослідження геному, дієти та резервуарного ефекту на матеріалах епох епіпалеоліту-єнеоліту Середнього і Нижнього Подніпров'я. Археологічні дослідження в Україні 2015 року. Київ, с. 254—255. Потехина И.Д., Кислый А.Е. Реконструкция демографической структуры скифов лесостепной и степной зоны. Палеодемография скифского населения Северного Причерноморья. Серия “Скифы”, вып.1. Киев, АН, 1994. Райх Д. Хто ми такі? Походження людини крізь призму ДНК / пер. А. Марховська. - К.: Наш Формат, 2019.	
Семінар 3	Будова скелету людини, визначення статі та віку. 1. Будова черепа. Норма та патологія. 2. Краніологічні точки, розміри та індекси. 3. Будова посткраніального скелету. 4. Визначення основних остеометричних параметрів та зросту. 5. Визначення статі і віку за викопними рештками людини. Основна література: Сегеда С.П. Антропологія.- К., 2001, 2009. Додаткова література: Bass W. Human osteology. A laboratory and field manual. 1995	2 год.
Семінар 4	Давнє населення України за даними антропології. 1. Первісне заселення України (антропологічний аспект) 2. Антропологічний склад мезолітичних племен України. 3. Антропологічний склад та фізичний тип неолітичного населення за матеріалами могильників маріупільського типу. 4. Антропологічна характеристика носіїв єнеолітичних культур України: середньостогівська, новоданилівська, кемі-обинська, трипільська, усатівська. 5. Антропологічний склад культур доби бронзи: ямна, катакомбна, зрубна Основна література: Potekhina, I. 2020. The prehistoric Populations of Ukraine: Population dynamics and group composition. M. Lillie (Ed.) and I.Potekhina	2 год.

	(Ed.) Prehistoric Ukraine. From the First Hunters to the first Farmers. Oxford: Oxbow Books, p.155-186. Сегеда С.П. Антропология.- К., 2001, 2009. Потехина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и энеолита по антропологическим данным. - К.,1999. Круц С.И. Население Украины эпохи меди-бронзы.- К., 1972. Потехина, І.Д. 2018. Походження трипільців із печери Вертеба у світлі краніології і археогенетики. Магістеріум. Археологічні студії, 70, с. 25-33. http://mag.ukma.edu.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=168 Додаткова література: Потехина І.Д. 2018. Звідки прийшли люди з візками: антропология й археогенетика ямних поховань Сугоклейського кургану. В: Матеріали ІІ міжнародної конференції Ольвійський форум (пам'яті В. В. Крапівіної) до 150-річчя дослідження Ольвії. Миколаїв: Лукомор'є, с. 32—34. (https://www.academia.edu/37026712/) Потехина І.Д. Енеолітичне населення півдня Східної Європи у світлі нових антропологічних матеріалів з території Криму // Кам'яна доба України. – #13. – Київ, Шлях. – 2010. С.278- 290. Потехина И.Д. К вопросу об антропологическом составе населения Крыма в эпохи энеолита и бронзы // Древняя и средневековая Таврика. Археологический альманах №2, – Донецк: «Донбасс», 2010. С.39-50.	
Семінар 5	Кімерійці, скіфи та сармати у світлі антропологічних даних. Антропологічний склад населення черняхівської та салтівської культур. 1. Фізичний тип кімерійців та скіфів за даними антропологии. 2. Сармати у світлі антропологічних даних. 3. Роль окремих компонентів у формуванні антропологічного складу людності черняхівської культури. 4. Носії салтівської культури: фізичний тип, генеза, історична доля. Основна література: Сегеда С.П. Антропология. – К. Либідь, 2001, 2009. Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я І - ІІ тисячоліття за матеріалами антропологии. НАН України, Ін-т археологии. - Київ : Майдан, 2014. – 296 с. Круц С.И. Скифы степей Украины по антропологическим данным. Киев — Берлин: Издатель Олег Филук. 2017 («Курганы Украины», Т.5). — 202 с.	2 год.
Семінар 6-7	Етнічна історія населення Русі-України за даними антропологии. Антропологічний склад українського народу. 1. Роль балтського та іранського компонентів у формуванні антропологічного складу літописних племен території України. 2. Вплив норманського та тюркського компонентів на формування антропологічного складу людності південноруських земель.	4 год.

	3. Генетичні витоки і місце українців в системі антропологічних типів Європи. 4. Антропологічні зони сучасної України. Основна література: Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I - II тисячоліття за матеріалами антропології. НАН України, Ін-т археології. - Київ : Майдан, 2014. – 296 с. Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К, 2001. Сегеда С.П. Антропологія.- К., 2001,2009. Додаткова література: Вовк Х. Антропологічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. К.- 1995. С. 7-38.	
Самостійна робота	• підготовка наукової доповіді; • наукова стаття за темою дисертаційного дослідження обсягом 0,5 - 1 д.а. МЕТА І ЗАВДАННЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ Головна мета проведення самостійної роботи полягає у необхідності більш широкого огляду тематики курсу з використанням матеріалів періодичних видань, наукових праць, монографій з окремих питань дисципліни. Важливою складовою самостійної роботи аспірантів є виконання індивідуальних робіт. Виконання індивідуальних робіт має на меті: ☐ закріплення знань теоретичного курсу; ☐ набуття навичок критичного аналізу джерел ☐ опанування вітчизняної й зарубіжної літератури із проблематики.	60 год.

II.3. Література для вивчення дисципліни.

Для підготовки до семінарів та написання дослідницької роботи аспіранти можуть користуватися літературою наявною у Науковій бібліотеці Інституту археології НАН України, та [Електронною бібліотекою ВГО «Спілка археологів України»](#). Курс забезпечений посібниками та базовою літературою вказаною до кожного лекційного та семінарського заняття.

Давня історія України. – К., 1999.

Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. - К., 1995.

Восточные славяне. Антропология и этническая история.- М., 1999.

Горбенко С.О. Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична. - Львів-Винники, 1996.

Давня історія України.- К., 1997.-т.1, 3.

Данилова Е.И. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. - К.- 1971.

Данилова Е.И. Эволюция руки. – Киев, Вища школа, 1979. - 368 с.

Данилова Е.И. Затылочная кость неандертальца из траншеи Заскальная V возле Ак-Кая// Исследование палеолита в Крыму (1879-1979). Киев, Наукова Думка, 1979, 76-84.

- Данилова Е.И. О новых находках неандертальцев в Крыму (предварительное сообщение)// Вопросы антропологии, 1980, вып.66.
- Данилова Е.И. Антропологическая характеристика костных остатков неандертальских детей из III культурного слоя мустьерской стоянки Заскальная VI (Крым)// Вопросы антропологии, 1983, вып.71, 72-87.
- Дерумс В.Я. Болезни и врачевание в древней Прибалтике. Рига, 1970.
- Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. – К., 1965.
- Дяченко В. Не тільки чорні брови, карі очі (антропологічні типи на етнічній території українського народу) // Віче, 1992, №4 – С. 114–122.
- Дяченко В.Д. Антропологічний склад Києва і його околиць у середньовіччі (XI – XIII ст.) // Стародавній Київ. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 151 – 166;
- Эндик Р. Вступ до расової будови України / Наукове тов. ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. - Ч.1.- Мюн., 1949.
- Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. Киев, «Наукова думка», 1967.
- Зіневич Г.П., Круц С.І. Антропологічна характеристика давнього населення території України (за матеріалами експедицій 1961-1963 рр.). – К, Наукова думка, 1968.
- Зиневич Г.П. Человек изучает человека. - К., 1988.
- Зиневич Г. П. Антропологические материалы средневековых могильников Юго-Западного Крыма. – К., 1973.
- Козак О.Д. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. – К.: Академперіодика, 2010.
- Козак О. Д., Потехіна І.Д., Слободян Т. І., Гупало В. Д. 2019. Методичні рекомендації з польової антропології. Львів: «Простір-М», НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 108 с.
- Круц С.И. Население Украины эпохи меди-бронзы.- К., 1972.
- Круц С.І. Антропологічні дані до кіммерійської проблеми // Археологія .-№4.-2002.- с.13-29.
- Круц С.И. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения Лесостепи в скифское время) . В Кн.: Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье.- К., 1997.
- Круц С.И. Скифы степей Украины по антропологическим данным. Киев — Берлин: Издатель Олег Филук. 2017 («Курганы Украины», Т.5). — 202 с.
- Литвинова Л.В. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Мамай Сурка) // Археологія .-№ 2.- 2004.-с.68-78.
- Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я 12 — початку 15 ст. / Інститут археології НАН України. — Київ, 2012. — 208 с.
- Мажуга О.М., Хрисанфова Е.Н. От вероятного к очевидному. - К., 1999.
- Назарова Т.О. До антропологічної характеристики населення Ольвії та Березані // Археологія.- №3.- 1994.- с.85-95.
- Назарова Т.О Населення Херсонеса в I-XIV ст. за антропологічними даними. Автореферат. К., 2002.
- Потехіна І.Д. Населення усаївської культури за даними антропології. -- Археологія, 1990, №2.
- Потехина И.Д. К изучению толщины костей свода черепа в неолитических и энеолитических популяциях юга Восточной Европы в связи с экологическими факторами // Экологические аспекты палеоантропологических и археологических реконструкций. – Москва, 1992.
- Потехина И.Д., Кислый А.Е. Реконструкция демографической структуры скифов лесостепной и степной зоны. Палеодемография скифского населения Северного Причерноморья. Серия “Скифы”, вып.1. Киев, АН, 1994.

- Потехина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным.- К.-1999.
- Потехіна І.Д. Біоархеологічні дослідження первісного населення України: нові підходи до старих проблем. // Кам'яна доба України, -- Випуск 7, Київ, Шлях, 2005, с.168-172.
- Потехина И.Д. Биоархеологические реконструкции первобытного населения контактных зон юга Восточной Европы // Вестник антропологии № 14, Москва, 2006, с.90-98
- Потехіна І.Д. Енеолітичне населення півдня Східної Європи у світлі нових антропологічних матеріалів з території Криму // Кам'яна доба України, 13. – 2010. С.278- 290.
- Потехина И.Д. К вопросу об антропологическом составе населения Крыма в эпохи энеолита и бронзы // Древняя и средневековая Таврика. Археологический альманах №2, – Донецк: «Донбасс», 2010. С.39-50
- Потехіна, І., Ліллі, М., Бад, Ч. 2014. Аналіз палеодієти за даними стабільних ізотопів у популяціях епіпалеоліту-єнеоліту Середнього та Нижнього Подніпров'я. В: Потехіна, І.Д.(ред.) Історична антропология та біоархеология України,1, с. 5-20.
- Потехіна, І. Д. 2015. Відділ біоархеології. В: Інститут археології Національної Академії Наук України, 1918—2014. Київ, с. 223—233.
- Потехіна, І.Д. 2018. Походження трипільців із печери Вертеба у світлі краніології і археогенетики. Магістеріум. Археологічні студії, 70, с. 25-33. http://mag.ukma.edu.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=168
- Потехіна І.Д. 2018. Звідки прийшли люди з візками: антропология й археогенетика ямних поховань Сугоклейського кургану. В: Матеріали II міжнародної конференції Ольвійський форум (пам'яті В. В. Крапівіної) до 150-річчя дослідження Ольвії. Миколаїв: Лукомор'є, с. 32—34. (<https://www.academia.edu/37026712/>)
- Potekhina, I. 2020. The prehistoric Populations of Ukraine: Population dynamics and group composition. M. Lillie (Ed.) and I.Potekhina (Ed.) Prehistoric Ukraine. From the First Hunters to the first Farmers. Oxford: Oxbow Books, p.155-186.
- Райх Д. Кто мы такие? Походження людини крізь призму ДНК / пер. А. Марховська. - К.: 2019.
- Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення черняхівської культури на території Середнього Подніпров'я // Археологія .-№ 4.- 1999.-с.64-76.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Північного Причорномор'я // Археологія .-№ 4.- 2003.-с.19-32.
- Рудич Т.О. Населення Лівобережної України давньоруської доби за матеріалами антропологии // Археологія. – 2009. – № 4. – С. 16-25. – 1 д.а.
- Рудич Т.О. Про антропологічний склад населення Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя // Археологія. – №1. – 2009. – С. 16-25 (1 д.а.).
- Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I - II тисячоліття за матеріалами антропологии. НАН України, Ін-т археології. - Київ : Майдан, 2014. – 296 с.
- Сегеда С.П. Антропология.- К., 2001.
- Сегеда С.П. Антропология.- К., 2009.
- Сегеда С.П. Методика збирання та транспортування кісткових решток людей // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. - К., 1998.- с.189.
- Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К, 2001.
- Старовойтова Р.А. Этническая геногеография Украины. - К., 1979.
- Телегін Д.Я., Потехіна І.Д. Кам'яні „Боги” мідного віку України.- К., 1998.

Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В. Среднестоговская и Новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. Луганск, Шлях, 2001, 152 стр.

Homo sungirensis. Верхнепалеолитический человек: экологические и эволюционные аспекты исследования. - М., 2000.

Acsádi G., Nemeskéri J. History of Human Life Span and Mortality. - Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.

Bass W. Human osteology. A laboratory and field manual.- 1995.

Brothwell D.R. Digging up bones. - London, 1972.

Dokládál M. Morfologie spálených kostí. - Brno, 1999.

Larsen C.S. Bioarchaeology. Interpreting behavior from the human skeleton. - Cambridge Univ.Press, 1997.

Lillie M., Budd C., Potekhina I.D., Hedges R. The radiocarbon reservoir effect: new evidence from the cemeteries of the middle and lower Dnieper basin, Ukraine // Journal of Archaeological Science. – № 36. – 2009. – P. 256-264.

Lillie, M., Budd, C., Potekhina, I. Stable isotope studies of prehistoric populations from the Middle and Lower Dnieper Basins, Ukraine. // Journal of Archaeological Science. – 2010. – 38: 57-68.

Mathieson, I., Alpaslan-Roodenberg, S., Potekhina, I. [...] David Reich). 2018. The Genomic History of Southeastern Europe. Nature, 555, p. 197–203. <https://www.nature.com/articles/nature25778>

Potekhina I.D. South-Eastern Influences on the Formation of the Mesolithic to Early Eneolithic Populations of the North Pontic Region: the Evidence from Anthropology // Beyond Balkanization. Baltic-Pontic Studies, Vol.5, Poznan, 1998, 226-231.

Potekhina I.D. Ancient North Europeans in the Mesolithic-Neolithic Transition of Southeast Europe. // Harvesting the Sea, Farming the Forest. The Emergence of Neolithic Societies in the Baltic Region. Sheffield Academic Press, Sheffield, Great Britain, 1998, 65-70. <https://doi.org/10.4324/9780203838716>

Potekhina, I. 2020. The prehistoric Populations of Ukraine: Population dynamics and group composition. M. Lillie (Ed.) and I.Potekhina (Ed.) Prehistoric Ukraine. From the First Hunters to the first Farmers. Oxford: Oxbow Books, p.155-186.

Madrigal L. Statistics for anthropology. - Cambridge, 2003.

Potekhina, I. 2011. Ukraine. In: Márquez-Grant, N., Fibiger, L. (eds.). The Routledge Handbook of Archaeological Human Remains and Legislation: an international guide to laws and practice in the excavation, study and treatment of archaeological human remains. London: Routledge, p. 469-477.

Roberts Ch., Manchester K. The Archaeology of Disease. - New York.- 1995.

Russell J.C: The Control of Late Ancient and Medieval Populations. Philadelphia.- 1985.

II.4. Технічні вимоги для вивчення дисципліни.

Викладач курсу рекомендує користуватись відкритим програмним забезпеченням (*open-source software*). Зокрема:

1. Текстовий редактор (письмові роботи приймаються в форматі doc, odt). Приклад – компоненти LibreOffice.

2. Бібліоменеджер для роботи з списками літератури та бібліографічними посиланнями. Приклад — Zotero.

Комунікація що до процесу навчання здійснюється через офіційну поштову скриньку викладача. На поштову адресу надсилаються електронні документи (файли практичної роботи

та письмового завдання/есе). Час відповіді на лист — до 24 години. Листи і повідомлення можуть бути не опрацьовані у вихідні та святкові дні, а також в період з 21-00 до 9-00.

III. ФОРМИ ТА МЕТОДИ КОНТРОЮ

Поточний контроль знань здійснюється під час проведення семінарських занять і має на меті перевірку рівня засвоєння аспірантами певних розділів (тем) навчальної програми, пошуку й критичного аналізу його-джерел. Формами поточного контролю є семінарське опитування, заслуховування доповідей, дискусії; письмова дослідницька робота. Поточний контроль передбачає оцінювання кожного виду робіт, зазначених в «Умовах визначення навчального рейтингу», та здійснюється у відповідності до визначених критеріїв (див. наступний розділ). Мета поточного контролю – оцінити ступінь засвоєння теоретичного і практичного матеріалу та рівень знань аспірантів з відповідних частин дисципліни.

Рівень поточних знань оцінюється в балах по кожному із передбачених видів практичних завдань окремо:

- ☐ відповіді, участь у дискусії на практичних заняттях;
- ☐ письмові творчі (індивідуальні) роботи;
- ☐ підготовка і презентація дослідницької письмової роботи.

Згідно до методики рейтингової оцінки поточний рейтинг аспіранта розраховується як сума балів за всіма видами практичних завдань і нараховується протягом семестру.

Аспіранти, поточні знання яких оцінені на “незадовільно” (0-40 балів), вважаються не атестованими і до екзамену з дисципліни не допускаються. Аспіранти, які за роботу в семестрі та на екзамені набрали 41-59 балів мають право на перескладання.

Самостійна робота. Головна мета проведення самостійної роботи полягає у необхідності більш широкого огляду тематики курсу з використанням матеріалів періодичних видань, наукових праць, монографій з окремих питань дисципліни.

Важливою складовою самостійної роботи аспірантів є виконання індивідуальних робіт. Виконання індивідуальних робіт має на меті:

- ☐ закріплення знань теоретичного курсу;
- ☐ напрацювання навичок критичного аналізу джерел
- ☐ опанування вітчизняної й зарубіжної літератури із проблематики.

Вимоги до письмової дослідницької роботи.

Тему письмової роботи обирає аспірант, обов’язково погоджуючи її з викладачем. Письмова робота – самостійне дослідження питання/проблеми аспірантом, що демонструє його аналітичні здібності та вміння доходити самостійних висновків. Дослідник повинен поставити перед собою чітку мету та завдання, які намагатиметься розв’язати. Письмова робота не може бути переказом, реферуванням однієї або декількох праць. Письмова робота повинна передовсім базуватися на роботі з літературою (офіційні документи, монографічні видання, періодика та матеріали архівних фондів; візуальними джерелами: матеріалами археологічних колекцій). Заохочується посилання на/дискусія з лекційним матеріалом.

Обсяг письмової роботи: 0.5–1 авторського друк. аркуша (20.000–40.000) друкованих знаків з урахуванням пробілів та тексту посилань).

Вимоги до виносков: обов’язково робляться посилання на кожен цитату, що зустрічається в тексті, на кожен наведений факт (дата, подія, статистичні дані), що не є загальновідомим чи залишається дискусійним. Забороняється робити посилання на літературу/джерела, що не опрацьовуються аспірантом у ході дослідження. Будь-яка “прихована цитата”, тобто дослівна передача тексту без лапок (у тому числі в перекладі з іноземної мови), є плагіатом. Аспірант, плагіат якого у роботі доведений, отримує 0 балів за залік.

До списку джерел і літератури вносяться всі опрацьовані тексти, навіть якщо аспірант не робить на них посилань. Оцінюється не кількість опрацьованих джерел, а якість роботи з ними. Критерії оцінювання: вибір цікавої/дискусійної/проблемної теми; повнота її розкриття через досягнення поставленої мети й розв’язання сформульованих завдань; вміння працювати з джерелами, критично аналізувати їх; володіння історичною літературою та лекційним матеріалом; самостійність і глибина висновків.

Роботу слід надіслати на пошту викладача не пізніше ніж за 48 годин до заліку.

Орієнтовні теми для самостійної дослідницької роботи:

- Основні етапи формування антропологічної науки
- Антропологічні дані як джерело історичної інформації
- Свідчення античних авторів про антропологічний склад давнього населення території України
- Антропологічна спадщина Ф. Вовка й сучасна наука
- Основні напрямки палеоантропологічних досліджень.
- Сучасна наука про прабатьківщину людства.
- Homo habilis - людина чи тварина?
- Еволюція чи креаціонізм?
- Розвиток мови і мислення в світлі даних антропології.
- Роль географічного середовища в процесі расоутворення.
- Маніпуляції з людським тілом. Минуле та сучасність.
- Первісне заселення теренів України. Антропологічний аспект.
- Антропологічний склад мезолітичних племен півдня України.
- Походження, антропологічний склад та раціон неолітичних племен України.
- Антропологічний склад носіїв енеолітичних культур теренів України.
- Походження і антропологічний тип трипільців.
- Населення епохи бронзи Північного Причорномор'я за даними антропології.
- Кімерійці та скіфи в світлі антропологічних даних.
- Антропологічні особливості носіїв черняхівської культури.
- Фізичні риси творців салтівської культури.
- Витоки людності України-Руси в світлі даних антропології.
- Тюркомовні середньовічні кочівники Півдня України за даними антропології.
- Фізичні особливості середньовічної людності України.
- Антропологічний склад українського народу.
- Генетичні витоки українців у світлі даних антропології.

Підсумковою формою контролю є залік.

Підсумковий контроль знань здійснюється шляхом складання письмового заліку.

До заліку допускаються аспіранти, які мають необхідний рівень поточних знань.

Залік проводиться в письмовій, за завданнями які складені на основі програми курсу та мають однаковий рівень складності.

На заліку аспірантам буде запропоновано дати розгорнуті відповіді на 3 обов'язкові запитання однакової складності, які вимагають вдумливого критичного опрацювання матеріалу усього курсу та додаткові запитання – максимально 30 балів.

За результатами складання заліку якість підсумкових знань аспіранта оцінюється за рейтинговою системою та трансформується в національну шкалу та шкалу ECTS.

ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ

1. Що означає термін "антропологія". Які розділи входять в систему антропологічних знань?
2. Як можна окреслити коло питань історичного характеру, для висвітлення яких залучають дані антропології?
3. Антропологічні товариства Європи і їх роль формуванні антропології як окремої наукової дисципліни.
4. Що ви знаєте про антропологічну спадщину Федора Вовка?
5. В яких напрямках антропології працювали українські вчені в повоєнні роки?
6. Як вдосконалювались методи антропології у кінці XX - на початку XXI ст.
7. Охарактеризуйте основні напрями палеоантропологічних досліджень.
8. Дайте характеристики джерел антропологічних та палеоантропологічних досліджень.

9. Як слід збирати, реставрувати та транспортувати кісткові рештки людей із стародавніх поховань?
10. Як можна визначити стать людини за її кістковими рештками?
11. Які методи визначення віку дітей та дорослих на скелеті ви знаєте?
12. Що вивчає краніологія, остеологія, соматологія, одонтологія, дерматогліфіка, гематологія та палеопатологія?
13. Що таке палеоантропологічна реконструкція?
14. Назвіть основні етапи еволюції людини.
15. Дайте характеристику процесу етногенезу. Які моделі етногенетичних процесів ви знаєте.
16. Коли відбулося первісне заселення України? Охарактеризуйте фізичні риси найдавнішої людності України.
17. Чим пояснюються відмінності у антропологічному складі мезолітичних племен Дніпровського Надпоріжжя?
18. Яким був антропологічний склад племен дніпро-донецької культурно-історичної спільності доби неоліту?
19. Носії середньостогівської, новоданилівської, трипільської та усаївської культур за антропологічними даними.
20. Як в антропологічному типі відобразились контакти між землеробськими та скотарськими племенами енеолітичної доби?
21. Якими фізичними рисами відзначались племена катакомбної, ямної та інших культур бронзового віку?
22. Охарактеризуйте генетичні витоки кіммерійців, скіфів та сармат в світлі даних антропології.
23. Які етнічні групи входили до конгломерату племен черняхівської культури? Чи відобразилась поліетнічність даної культури в фізичних рисах її носіїв?
24. Чим пояснюється антропологічна неоднорідність племен салтівської культури?
25. В чому полягають відмінності фізичного типу окремих груп давньоруської людності України? Чим їх можна пояснити?
26. Охарактеризуйте фізичні особливості пізньосередньовічної людності України.

III.1. Результати навчання, методи викладання і форми оцінювання.

Результати навчання	Методи викладання і навчання	Форми оцінювання
РН 02 Знання методів наукових досліджень та вміння їх використовувати на належному рівні; вміння вишукувати, опрацьовувати, аналізувати та синтезувати отриману інформацію (архівні джерела, наукові статті, науково-аналітичні матеріали, бази даних тощо).	Виконання аспірантами самостійних завдань. Методична організація та самоорганізація аспірантами читання та критичного аналізу фахової літератури. Написання аспірантами письмової роботи.	Перевірка якості читання та критичного аналізу аспірантами фахової літератури. Відповіді та дискусії на семінарських заняттях. Перевірка якості виконання самостійних завдань.
РН 03 Знання теорії і розуміння методології системного аналізу, принципів застосування системного підходу при дослідженні соціально-економічних процесів та явищ, вміння	Семінарські обговорення; Доповідь на одну із семінарських тем. Індивідуальний міні-проект (дослідження): доповідь на одну із семінарських тем із пошуком додаткових джерел.	Відповіді та дискусії на семінарських заняттях. Письмова дослідницька робота. Перевірка якості виконання самостійних завдань.

використовувати методологію системного аналізу у сфері археології та антропології;		
РН 07 Знання, розуміння, вміння та навички використання правил цитування та посилання на використані джерела, правил оформлення бібліографічного списку, розуміння змісту і порядку розрахунків основних кількісних наукометричних показників ефективності наукової діяльності.	Семінарські обговорення; Доповідь на одну із семінарських тем. Індивідуальний міні-проект (дослідження): доповідь на одну із семінарських тем із пошуком додаткових джерел.	Відповіді та дискусії на семінарських заняттях. Письмова дослідницька робота. Перевірка якості виконання самостійних завдань.
РН 08 Знання історії розвитку соціально-економічних та історичних процесів; концептуальних засад охорони археологічної спадщини; реконструкції етнокультурної історії населення сучасної України; деталізація давньої історії України; стратегічних напрямів удосконалення методики проведення археологічних досліджень.	Семінарські обговорення; Доповідь на одну із семінарських тем. Індивідуальний міні-проект (дослідження): доповідь на одну із семінарських тем із пошуком додаткових джерел.	Відповіді та дискусії на семінарських заняттях. Письмова дослідницька робота. Перевірка якості виконання самостійних завдань.
РН 09 Знання у виявленні локальних особливостей розвитку окремих регіонів України у доісторичний період; антропологічного складу населення України у різні історичні періоди; побуту та умов життя давнього населення від появи людини на території сучасної України до ХХІ ст.; міграційних тенденцій у давнину на території сучасної України та їх комплексний аналіз;	Виконання аспірантами самостійних завдань. Методична організація та самоорганізація аспірантами читання та критичного аналізу фахової літератури. Написання аспірантами письмової роботи.	Перевірка якості читання та критичного аналізу аспірантами фахової літератури. Відповіді та дискусії на семінарських заняттях. Перевірка якості виконання самостійних завдань.
РН 10 Знання закономірностей розвитку продуктивних сил давніх суспільств;	Практичні роботи. Робота у міні-групах та парах під час занять.	Поточний контроль активної участі аспірантів у практичних заняттях. Відповіді та дискусії на семінарських заняттях.

світогляду давніх суспільств за даними археологічних досліджень; системи розселення та функціонування соціально-історичних організмів давнини на території сучасної України у різні історичні періоди та виявлення закономірностей; розвитку матеріальної культури давніх суспільств, що мешкали на території сучасної України від появи людини на території сучасної України до XXI ст.		
РН 11 Вміння класифікувати типи матеріальної культури давніх суспільств; використання природничих методів дослідження для комплексної характеристики давніх суспільств; реконструювати господарські структури давніх суспільств та хід соціально-історичного процесу; визначати пріоритетні напрямки розвитку історичної науки.	Семінарські обговорення; Доповідь на одну із семінарських тем. Індивідуальний міні-проект (дослідження): доповідь на одну із семінарських тем із пошуком додаткових джерел.	Відповіді та дискусії на семінарських заняттях. Письмова дослідницька робота. Перевірка якості виконання самостійних завдань.
РН 12 Знання методологічних питань вивчення давньої історії за матеріальними залишками; розвитку сільського господарства протягом часу існування відтворювальної економіки на теренах України; історії та ролі металургії давніх суспільств; напрямів удосконалення технологій давніх виробництв(обробки каменю, кістки, шкіри, дерева, виробництва скла	Семінарські обговорення; Доповідь на одну із семінарських тем. Індивідуальний міні-проект (дослідження): доповідь на одну із семінарських тем із пошуком додаткових джерел.	Відповіді та дискусії на семінарських заняттях. Письмова дослідницька робота. Перевірка якості виконання самостійних завдань.

тощо);		
РН 14 Вміння будувати демографічні моделі розвитку відмінних типів суспільств минулого (кочовики, землероби тощо); проводити кластерний та факторний аналіз даних для виявлення спорідненості давніх людських об'єднань.	Практичні роботи. Написання аспірантами письмової роботи. Письмова дослідницька робота, що розвиває основні тези доповіді на семінарі. Семінарські обговорення.	Поточний контроль активної участі аспірантів у практичних заняттях. Перевірка якості виконання самостійних завдань.
РН 16 Знання основних сучасних методик та підходів археологічного дослідження; теоретико-методологічних основ реконструкції давньої історії за матеріальними залишками; вміння визначати специфічні риси різного типу соціумів давнини; обґрунтовувати перспективні напрями модернізації методів археологічного дослідження та концепцій національної ідентичності.	Практичні роботи. Робота у міні-групах та парах під час занять.	Поточний контроль активної участі аспірантів у практичних заняттях. Відповіді та дискусії на семінарських заняттях.

III.2. Умови визначення навчального рейтингу дисципліни.

Види робіт/форми контролю	Кількість робіт	Максимум балів за заняття/вид роботи	Разом
Семінарські заняття	7	5	35
Самостійна робота	1	25	25
РАЗОМ (за роботу у семестрі):			10
Залік			30
РАЗОМ			100

III.3. Критерії оцінювання знань і вмінь з дисципліни.

Види робіт	Кількість балів	Критерії оцінювання
Семінарське заняття	2	Доповнення

	4	Відповідь із використанням основної літератури (з урахуванням повноти відповіді)
	5	Відповідь із використанням основної та додаткової літератури (з урахуванням повноти відповіді)
Самостійна робота	0	Завдання не виконане або містить плагіат.
	1–10	Завдання виконане не повною мірою; автор не виявляє навичок аналізу і логічного та послідовного викладу; подекуди припускається помилкових суджень; робота не вчитана й оформлена неналежним чином.
	11-24	Автор демонструє достатню обізнаність із програмним матеріалом дисципліни та вміння логічно і послідовно викладати свої судження на письмі. Разом із тим, завдання виконане недостатньо повною мірою; роботі бракує аналітичного характеру.
	25	Завдання виконане вчасно і повною мірою; автор демонструє належний рівень знання і розуміння програмного матеріалу дисципліни; виявляє аналітичні здібності, здатність до самостійного, системного, логічного і послідовного мислення. Робота вчасно подана й оформлена у відповідності до вимог.

III.4. Порядок перерахунку показників нормативної 100-бальної університетської шкали оцінювання в національну 4-бальну шкалу та шкалу ECTS.

За шкалою ОНП	За національною шкалою		За шкалою ECTS
	Екзамен	Залік	
91 – 100	5 (відмінно)	Зараховано	A (відмінно)
81 – 90	4 (добре)		B (дуже добре)
71 – 80			C (добре)
66 – 70			D (задовільно)
60 – 65	3 (задовільно)		E (достатньо)
30 – 59	2 (незадовільно)	Не зараховано	FX (незадовільно – з можливістю повторного складання)

1 – 29			Г (незадовільно – з обов’язковим повторним курсом)
--------	--	--	--

IV. ПОЛІТИКА ДОБРОЧЕСНОСТІ

Виконання навчальних завдань і робота в курсі має відповідати вимогам викладених у законах України [«Про авторське право і суміжні права»](#), [«Про освіту»](#), [«Про наукову і науково-технічну діяльність»](#), [«Про науково-технічну інформацію»](#), [«Про вищу освіту»](#) та [«Положення про організацію освітнього процесу для аспірантів та здобувачів ступеня доктора філософії поза аспірантурою у Інституті археології НАН України»](#) затвердженого Вченою радою Інституту археології НАН України 15 червня 2017 р. Протоколом №6.

Розробники курсу очікують, що всі учасники є априорно є рівноправними колегами які здійснюють самостійні дослідження. Усі матеріали включно з наданими електронними копіями публікацій надаються виключно з навчальною метою і не можуть бути поширені чи використовуватись поза межами навчальних завдань курсу, або третіми особами.

У разі неможливості з поважних причин бути присутніми на лекційному занятті аспіранти зобов’язані повідомити викладача про це. Матеріал пропущених лекційних занять повинен бути відповідним чином опрацьований. Відсутність аспіранта на семінарському занятті зобов’язує його виконати додаткове завдання з тематики курсу.

Затверджено

Вченою радою Інституту археології НАН України
Протокол № 7 від 22 червня 2022 р.